

“UNDERGROUND” SAN’ATI: 60-YILLAR RASSOMLARI

Аксунгул Айтмуратова Полатбаевна

Санъатшунос, музейшунос.

И.В Савицкий номидаги Қорақалпоқ давлат
санъат музейи тасвирий санъат бўлим бошлиғи

aksun.aytmuratova@mail.ru

Аннотация: Мақолада XX асрнинг иккинчи ярмида Россия ва Ўзбекистонда ижод қилган “олтмишинчилар” авлоди рассомларининг ижодий мероси илмий таҳлил этилади. Уларда социалистик реализм чегараларидан чиқиб, янги эстетик тамойиллар ва ифодавий усулларнинг шаклланиши, инсоннинг ички руҳиятини ёритишга бўлган интилиш кўрсатилади. Асосий эътибор И.В. Савицкий номидаги Қорақалпоғистон давлат санъат музейи коллекциясида сақланаётган асарларга қаратилган. Музей фондидаги Самуил Рубашкин, Натта Конышева, Николай Недбайло, Михаил Шемякин, Владимир Бурмакин, Юрий Талдыкин, Евгений Мельников, Григорий Зильберман каби рассомларнинг ишлари эстетик ва бадиий жиҳатдан таҳлил қилинади. Мақолада “олтмишинчилар” ҳаракатининг эстетик аҳамияти, ижтимоий-руҳий замини ҳамда унинг замонавий санъат тараққиётига таъсири ёритилган.

Калит сўзлар: “олтмишинчилар”, норасмий санъат, социалистик реализм, Савицкий музейи, авангард, модернизм, эстетика, ранг, композиция, миллий анъана.

XX асрнинг иккинчи ярмида Совет Иттифоқи маданиятида юз берган эстетик ўзгаришлар бутун жамиятнинг маънавий қиёфасига таъсир кўрсатди. 1950–1970-йиллар даври нафақат сиёсий “илиқлик” деб аталган нисбий

эркинлик фазосини яратди, балки бадий фикрда ҳам янги тенденциялар вужудга келди. Шу даврда шаклланган «олтмишинчилар» авлоди — санъатда янги эстетик тамойилларнинг яратувчилари, инсон ички дунёси ва ижодий эркинликни ифодалашга интилиб, социалистик реализм чегараларини бузган авангард намояндалари бўлиб тарихда қолди. Бу ҳаракатнинг илмий жиҳатдан ўрганилиши нафақат маданий жараёнларни таҳлил этиш, балки ижод эркинлиги ва инсон қадри масаласини ҳам қайта кўриб чиқиш имконини беради. Чунки «олтмишинчилар» фақат эстетик йўналиш эмас, балки муайян фалсафий ва ижтимоий позиция ҳамдир — шахсий дунёқарашни давлат идеологиясидан устун қўйишга интилишнинг санъатдаги ифодаси. Мақолада мазкур авлод ижодининг Россия ва Ўзбекистон мисолидаги кўринишлари таҳлил қилинади, айниқса И.В. Савицкий номидаги Қорақалпоғистон давлат санъат музейи коллекциясида сақланаётган асарлар илмий нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Музей фондидаги бу асарлар нафақат ўтмишнинг эстетик манбаи, балки бутун бир давр тафаккурининг визуал хроникасидир.

1930-йиллардан бошлаб Совет Иттифоқи маданиятида “социалистик реализм” расмий бадий услуб сифатида белгилаб қўйилди. Бу методнинг асосий вазифаси — социалистик жамиятнинг “идеал қиёфаси”ни яратиш ва санъат орқали партия сиёсатини тарғиб қилиш эди. Асарлар ва ҳайкалларда асосан ишчи, деҳқон, қурилишчилар, паҳлавон колхозчилар ёки партия етакчиларининг кўтаринки рухдаги образлари акс эттириларди. Бу жараёнда эстетик индивидуаллик ва муаллифлик нуқтаи назари чекланди. Рухият, фалсафа ва ички драма акс этган асарлар “формализм” деб аталди ва

таъқиққа учради. Шу боис 1940–1950-йиллар орасида совет санъатида бир хиллик, шаблонлик ҳукмрон бўлди.

Бироқ Сталин вафотидан сўнгги сиёсий юмшаш, яъни Никита Хрущёв бошчилигидаги “илиқлик” (оттепель) ижод аҳли учун нисбий эркинлик муҳитини яратди. Бу даврда рассомлар инсон шахсини, руҳий изтиробларини, ички қийноқ ва қувончни тасвирлашга қайтдилар. Натижада совет санъатида янги ғоялар ва шакллар пайдо бўлди. 1950-йилларнинг охири — 1960-йиллар бошларида ёш рассомлар реализм доираларидан чиқиб, модерн, экспрессионизм ва авангард элементларини қайта кашф эта бошладилар. Улар ўз асарларида ранг, шакл ва мазмун орқали инсон руҳиятининг кўп қирралилигини очишга интилишди. Бу авлод кейинчалик «олтмишинчилар» деб ном олди. Олтмишинчилар ҳаракати фақат бадиий йўналиш эмас, балки ижтимоий воқеликка реакция ҳам бўлди. Улар расмий идеологияни танқид қилмасалар ҳам, лекин ўз асарлари орқали инсонни марказга қўйдилар, унинг ҳиссиёти ва руҳиятини ифода этдилар. Шу жиҳатдан, бу ҳаракат эстетик эркинлик, фалсафий изланиш ва янги дунёқарашнинг манбаи сифатида тарихга кирди.

1950–1970-йиллар даври санъатида «олтмишинчилар» авлоди янги бадиий тафаккурни намоён этди. Бу ҳаракатнинг эстетик асосини реал ҳаётни идеаллаштириш эмас, балки инсоннинг ички дунёси, унинг ҳиссий ва руҳий ҳолатини ҳаққоний акс эттириш ташкил қилди. Олтмишинчилар ўз асарларида социалистик реализмдаги “қаҳрамон” образидан воз кечиб, реал инсон, унинг табиий ҳолати ва тафаккурини тасвирлашга ўтдилар. Улар учун ҳақиқат — давлат идеологияси белгилаган меъёр эмас, балки инсоннинг

шахсий ҳиссиёти, ҳаётга бўлган индивидуал муносабати орқали кашф этиладиган руҳий ҳолат эди. Бу ҳаракатнинг шаклланишига XX аср авангард санъати — айниқса, рус конструктивизми ва кубофутуризм анъаналари таъсир кўрсатди. Унда шакл ва мазмуннинг бирлиги, ранги ва композициянинг рамзий функцияси қайта жонланди. Олтмишинчилар ранги орқали эмоцияни, шакл орқали фикрни, композиция орқали инсон ва муҳит муносабатини англатишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг асарларида характерли жиҳатлардан бири — **декоратив ёндошув** ва **колористик уйғунлик**дир. Бу услуб нафақат эстетик гўзалликка эътибор, балки халқона маданиятнинг жонли анъаналарини замонавий контекстда қайта жонлантириш уринишидир. Олтмишинчилар авлоди бадиий изланишда **рамз** ва **метафора**дан кенг фойдаланган. Уларнинг асарларида ёруғлик ва соя, контраст ранглار орқали инсоннинг ички қувонч ва изтироб ҳолатлари кўрсатилади. Масалан, кўпчилик рассомлар асарларида қизил ва оқ ранг қаршилиги орқали ёруғлик ва эзгулик ғояси ифода этилган.

Шунингдек, бу даврда **санъатнинг метафизик қирралари** ҳам кучайди. Михаил Шемякин бу жараённи “метафизик синтетизм” деб таърифлаган — яъни турли маданиятлар ва динлардаги руҳий тимсолларни замонавий шаклда синтез қилиш. Бу ёндашув нафақат фалсафий изланиш, балки инсон руҳиятини визуал код орқали англаш усули сифатида ҳам намоён бўлди. Ижтимоий жиҳатдан «олтмишинчилар» ҳаракати **нонконформистик йўналиш**да намоён бўлди. Улар давлат буюртмасидан мустақил ижод қилишга, шахсий устахоналар, ер тўла, метроларда ва хонадонларда кўргазмалар ташкил этишга мажбур бўлганлар. Бу ҳолат 1974-

йилдаги “Бульдозер кўргазмаси”да якқол намоён бўлди — ҳокимият томонидан тарқатилган, аммо санъат тарихида эркинлик рамзига айланган воқеа. Олтмишинчилар ҳаракати эстетик жиҳатдан нафақат санъатдаги бурилиш, балки **инсон ҳақидаги янги фикрнинг бошланишидир**. Улар учун инсон — идеология объекти эмас, балки мустақил фикрловчи ва ҳис қилувчи мавжудотдир. Бу ғоя кейинчалик постсовет даври санъатида ҳам давом этди ва замонавий Ўзбекистон ва Россия живописининг шаклланишида муҳим асос бўлди.

XX асрнинг 1960–1970-йилларида Россиядаги «олтмишинчилар» ҳаракати турли услубий йўналишлар — наивизм, экспрессионизм, метафизик синтетизм ва неореализмни бирлаштирган мураккаб, кўп қатламли жараён сифатида намоён бўлди. Бу авлод вакиллари реализм чегараларини бузиб, инсонни руҳий ва фалсафий жиҳатдан англашга интилишди. И.В. Савицкий музейи коллекциясида бу йўналишнинг муҳим намояндалари бўлган бир қатор рассомлар асарлари сақланади. **Самуил Рубашкин (1906–1975)** ўз ижодини ҳаётнинг реал деталларини соддалаштирилган, деярли болаликча самимий кўринишда ифодалашга қаратган. Унинг асарлари содда санъатнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Савицкий музейи коллекциясида сақланаётган «Баҳор байрами» асари рассомнинг ҳаётга ва инсонга бўлган самимий муносабатини ифода этади. Бу асарда 1974-йилда Москвада бўлиб ўтган машҳур “Бульдозер кўргазмаси” воқеаси рамзий тарзда акс этган: майдондаги ҳаракат, одамлар, бульдозерлар ва ранглар бир вақтнинг ўзида ҳам воқелик, ҳам метафора сифатида талқин қилинади. Рубашкин композициясидаги йирик колоритли шакллар ва сиртқи соддалик ортида

ички драматизм мужассам. Шу жиҳатдан у рус наивизмининг реал авангард даражасига кўтарган рассомлардан бири ҳисобланади. **Натта Конышева** ижодида совет шаҳар муҳити ва жамиятдаги инсон муносабатлари сатира ва гротеск орқали тасвирланади. Савицкий музейидаги “Кинотеатр фойесиди” асари рассомнинг услубини яққол ифодалайди. Композиция кўп қаҳрамонли бўлиб, турли табақага мансуб одамлар — интеллигентлар, ишчилар, аёллар ва ёшлар жамланган. Ранглар контрастлиги ва ҳаракат динамикаси орқали совет жамиятининг “оммавий ҳаёти”даги ёлғон шодлик ҳисси очиб берилади. Конышева реализм ва модерн, шарж ва символизм элементларини уйғунлаштириб, ўз услубини “репортажный с элементом чудес” деб атаган. Бу ёндашув унинг ижодини ижтимоий-психологик реализм даражасига кўтарган. Николай Недбайло ижодида халқона эстетика, фольклор ва наивизм руҳи устувор. Унинг “Рус қишлоғининг лирикаси” асари — Савицкий музейидаги жозибали асарлардан бири. Бу полотно ранги ва тузилиши жиҳатдан оддий кўринса-да, ички лиризм ва руҳий сокинлик билан тўла. Ёш чўпон, табиат, қуёш ботиши — барчаси инсон ва табиат уйғунлигини англатади. Недбайло композициясида рус халқ амалий санъати элементлари — матрёшка, палех нақшлари ва иконалар эстетикаси мужассам бўлган. Шу сабабли унинг асарларида наивизм ва миллий архетиплар синтези кузатилади. Михаил Шемякин — «олтмишинчилар» ҳаракатининг фалсафий йўналишини ифода этган сўзсиз етакчи. Унинг асарларида инсон руҳияти, ҳаёл ва реаллик орасидаги метафизик зиддиятлар асосий мавзуга айланган. Савицкий музейида сақланаётган “Флейтачи” ва “Натюрморт с кружкой и яблоками” асарларида Шемякиннинг “метафизик синтетизм”

услуги якқол кўринади. У шакл ва мазмунни диний ва мифологик тимсоллар орқали боғлайди: реал предмет — кружка ёки мева иллюзор мажозга айланади. Унинг услуги экспрессионизм ва символизм элементларини ўз ичига олган бўлиб, ранг орқали фалсафий теранликни ифодалайди. **Абрек Абзгильдин (1937–2013)** “Бидон билан югуриш” асари (Савицкий музейи коллекцияси) — фалсафий рамзлар билан бойитилган композиция ҳисобланади. Унда турли авлод аёллари — қиз, она, кампир — сув ташиш жараёнида акс эттирилган. Бу сахна реал ҳаётдан олинган бўлса-да, ранги ва шакл стили орқали умр манзарасига айланади. Қизил, зулмат кўк ва тилло рангларнинг контрасти вақтнинг ўтиши, ҳаёт даврийлигини англатади. Рассомнинг монументал услуги унинг асарларига фалсафий теранлик бағишлайди. **Рустем Кильдибеков** ижодида халқ амалий санъати ва замонавий декоратив услуб уйғунлашади. Савицкий музейида сақланаётган “Эгари тикивчиси” ва “Қишлоқ устаси” асарларида рассом колористик мусиқа орқали меҳнат гўзаллигини куйлайди. Унда ҳар бир ранг ҳаёт қуввати, ҳар бир чизиқ — инсон меҳнатига эҳтиром рамзидир. **Анатолий Слепышев (1932–2016)** экспрессионистик йўналишдаги живописчи. Унинг “Ёзги кеча” асарида ҳаракат, эҳсос ва шакл бир вақтда фаол энергия манбаи сифатида акс этган. Рассомнинг мазмуний фалсафаси — инсоннинг табиат билан боғланиши ва борлиқдаги жисмоний ҳаракатнинг маънавий ифодага айланиши. Бу рассомлар ижоди «олтмишинчилар» ҳаракати доирасида Россия санъатида инсон марказий қаҳрамонга айланганини, шахсий ҳис ва ички изтироб эса бадиий таҳлил объектига айланганини намоён этади. Савицкий

музейи бу жараённи ҳужжатлаштирган ягона муассасалардан бири бўлиб, унинг фондидаги асарлар санъатдаги эркин фикрнинг тарихий гувоҳидир.

1950–1970-йиллар даврида Ўзбекистон санъатида ҳам ижодий ўзгаришлар, янги эстетик йўналишларнинг шаклланиши кузатилди. Бу даврда ишлаган бир қатор ёш рассомлар — Владимир Бурмакин, Юрий Талдыкин, Евгений Мельников, Григорий Зильберман каби ижодкорлар миллий анъаналарга суянган ҳолда замонавий бадиий изланиш йўлини танладилар. Улар ҳам Россиядаги ҳамфикр «олтмишинчилар» каби расмий социалистик реализм чегараларидан чиқиб, шахсий руҳият ва фалсафий кидирувларни ўз асарларида намоён этдилар. **Владимир Бурмакин (1938–2002)** ижоди замонавий Ўзбекистон живописи тарихида янгича кўринишни яратган. Унинг асарларида миллий маданият, турмуш ва инсон образи замонавий ракурсда ёритилади. Савицкий музейида сақланаётган “Байсун мадоннаси” асари рассом ижодининг ёрқин намунаси бўлиб, у ана шу давр эстетикасини мужассам этади. Асарда аёл образи илоҳийлик ва оналик рамзи сифатида талқин этилган. Композициядаги кўк, охра ва қизил ранглар орқали Бурмакин анъанавий шарқона колористик фикрни замонавий услуб билан уйғунлаштирган. Асар монументал йўналишда бўлиб, унинг ички драматизми инсоннинг борлиқ олдидаги руҳий кучини ифодалайди. **Юрий Талдыкин (1936–1995)** ижоди илмий жиҳатдан “археологик поэтика” деб таърифланиши мумкин. Унинг “Аёзқалъа экспедицияси” асари (Савицкий музейи коллекцияси) нафақат тарихий манзара, балки вақт ва инсон муносабатининг фалсафий таҳлили сифатида қабул қилинади. Талдыкин қадим Қорақалпоқ диёри археологиясидан илҳомланган ҳолда, ўтмиш билан

замонни композицион яқинлаштиради. Унинг асарларида чўлнинг сукунат ранги — беж, қумранг ва иссиқ охра тонлари устувор. Бу орқали рассом замон ва маконнинг беохир уйғунлигини яратади. **Евгений Мельников** ижоди реализм ва модернизм орасидаги синтезни англатади. Унинг Савицкий музейидаги “Улакчи-победитель” асари — ўзбек халқ анъаналари ва спорт маданиятини эстетик рамз даражасига кўтарган намуналардан. Асардаги ҳаракат, динамика ва ранг уйғунлиги эпик куч билан уйғунлашган. Ҳайвон ва инсон ҳаракатининг бирлиги орқали рассом табиат ва инсоннинг ажралмас боғланишини таъкидлайди. Бу асарда экспрессионистик куч ва реал пластика уйғунлиги мавжуд бўлиб, у замонавий Ўзбекистон живописининг янги босқичини бошлаб берган. **Григорий Зильберман (1939–2004)** ижодида лирик ҳис ва медитатив сукунат устувор. Савицкий музейидаги “Қорақалпоқ аёли портрети” асарида у миллий образни замонавий фалсафий контекстда кўрсатган. Аёл чеҳрасидаги сокинлик ва кўзлардаги теран фикр инсоннинг руҳий барқарорлигини ифодалайди. Рассомнинг паст тондаги колористикаси — гўё чўл шамолининг шафақи сингари — сўзсиз лирика орқали руҳий барқарорликни англатади.

Бу рассомлар ўз ижодларида **шахсий тафаккур, миллий онг ва замонавий формалар** уйғунлигини топдилар. Улар учун санъат — давлат буюртмаси эмас, балки инсонни англаш, унинг руҳиятини ифода этиш воситаси эди. Ўзбекистон “Олтмишинчилари” ҳаракати ўша йилларда расмий доиралар томонидан тан олинмаган бўлса-да, кейинчалик миллий санъат тарихининг ажралмас қисмига айланди. Улар бадиий фикрни фалсафий

йўналишга бурдилар ва замонавий ўзбек живописининг интеллектуал заминини яратдилар.

И.В. Савицкий номидаги Қорақалпоғистон давлат санъат музейи дунёдаги энг йирик ва беназир тўпламлардан бири сифатида тан олинган. Унда XX асрнинг биринчи ярмидаги туркистон авангарди ва 1950–1970-йиллар «олтмишинчилар»авлоди ижодига оид асарлар катта илмий аҳамиятга эга манба сифатида сақланмоқда.

Игорь Виталиевич Савицкийнинг курашчан фаолияти туфайли бу асарлар идеологик тазйиқлардан сақланиб қолинди. Унинг музейни ташкил этишдаги асосий мақсади — давлат цензурасига бўйсунмаган, яъни “нонконформистик” санъат намуналарини сақлаш ва келажак авлод учун илмий ўрганиш имконини яратиш эди. Шу сабабли музей фондларида социалистик реализмдан четга чиққан кўплаб рассомлар ижоди жамланган.

Савицкий музейидаги «олтмишинчилар» асарлари илмий жиҳатдан жуда муҳим:

- улар **совет даври бадий тафаккурининг кўп қирралилигини** намоён этади. Бу асарлар орқали ўша даврнинг руҳий, ижтимоий ва фалсафий муҳити теран англанади.
- улар **идеология ва шахсий ижодий эркинлик ўртасидаги зиддиятни** визуал тарзда ифода этади.
- «олтмишинчилар»ижоди орқали **совет инсонининг ички қиёфаси**, унинг шахсий изтироб ва орзулари, инсон руҳиятининг чексизлиги тасвирланган.

Музейнинг илмий бўлими бу асарларни каталоглаштириш, реставрация қилиш ва илмий изланишларда фаол фойдаланиш орқали уларни кенг тадқиқ этиб келмоқда. Айниқса, 2000-йиллардан бошлаб халқаро муҳитда Савицкий музейи “нонконформистик санъат энциклопедияси” сифатида танилди. Коллекциянинг эстетик қиймати — унинг **ранг, шакл ва мазмундаги эркинлик**да. «олтмишинчилар»асарлари замонавий живописда янги эстетик моделни яратди: инсон марказида, руҳият ва фалсафий фикр етакчи ўринда. Бу асарларда нафақат замоннинг эстетик ҳолати, балки бутун бир маданий менталитет ифода топган. Масалан, Бурмакин ва Талдыкин асарларидаги шарқона лиризм ҳамда Зильберман ва Мельников ишларидаги статик тиничлик — бу фақат эстетик категория эмас, балки миллий дунёқарашнинг визуал ифодасидир. Музейнинг муҳим жиҳати шундаки, у фақат асарларни сақловчи жой эмас, балки **илмий марказ** сифатида ҳам фаолият юритмоқда. Бу ерда ўтказилаётган тадқиқотлар, кўргазмалар ва илмий анжуманлар нафақат маҳаллий, балки халқаро санъатшунослик мактабининг диққат марказида турибди. Шу тариқа, Савицкий музейи фақат коллекция эмас, балки **маданий хотира ва эстетик эркинлик рамзи** сифатида тарихда ўз ўрнини топган. Унинг тўпламлари нафақат қорақалпоқ ва ўзбек маданияти, балки бутун инсоният санъати тараққиётининг муҳим қисмини ташкил этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки «олтмишинчилар»ҳаракати XX аср санъат тарихида шахс, ижодий эркинлик ва фалсафий фикрнинг тикланиши жараёнини англатади. Бу авлод вакиллари социалистик реализмнинг идеологик чегараларини бузиб, инсон ички дунёси ва руҳий изтиробини бадиий ифода этишга интилдилар. Улар учун асосий ғоя —

шахсининг эркин фикрловчи мавжудот сифатидаги қадрини тиклаш эди. Россия ва Ўзбекистон “Олтмишинчилари” ижодида турли услублар ва эстетик тенденциялар намоён бўлса-да, уларни бирлаштирган умумий хислат **инсоннинг руҳий ҳақиқатига интилишдир**. Улар модерн ва авангард элементларини миллий анъаналар билан уйғунлаштириб, янги эстетик нутқни яратдилар. И.В. Савицкий музейи бу жараённи ҳужжатлаштирган, сақлаган ва илмий асосда тадқиқ этган ягона муассаса сифатида катта аҳамиятга эга. Музей фондидаги асарлар нафақат бадиий мерос, балки бутун бир давр тафаккурининг моддий гувоҳидир. Савицкийнинг илмга ва эркинлик ғоясига садоқати туфайли, бу асарлар идеологик босимлардан омон қолди ва бугун жаҳон санъатшунослиги учун муҳим манбага айланди. Олтмишинчилар ҳаракати миллий маданият учун ҳам янги босқич бўлди - у ижодкорга мустақил фикрлаш, шахсий руҳиятни очиш ва миллий онгни замонавий шаклда ифодалаш имконини берди. Шу маънода, бу ҳаракат нафақат тарихий воқелик, балки ҳозирги замон санъати учун ҳам долзарб илҳом манбаидир.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Савицкий И.В. *Каталог коллекции Государственного музея искусств Каракалпакстана*. – Нукус: ГМИК, 1982.
2. Вишневская Н. *Нонконформистское искусство СССР 1950–1980-х годов*. – Москва: Искусство, 2006.

3. Кузнецов Ю. *Русское искусство второй половины XX века.* – Санкт-Петербург: Аврора, 2010.
4. Карасик И. *Шестидесятники: искусство и эпоха.* – Москва: Новое литературное обозрение, 2014.
5. Мельников Е. *Живопись и архетип. Традиции и современность в искусстве Средней Азии.* – Ташкент, 1998.
6. Сафаров Х. *Ўзбекистон рассомлари ижодида модернизм ва реализм уйғунлиги.* – Тошкент: Фан, 2017.
7. Савицкий музейи фонди материаллари. – Нукус, архив бўлими, 1950–1980 йй.
8. Талдыкин Ю. *Дневники художника.* – Нукус, музей қўлғамалари тўплами.
9. Мазманиян В. *Советский неофициальный авангард.* – Москва: Третья волна, 2012.
10. Zhumaniyazova G. *The Nukus Museum and the Legacy of Igor Savitsky.* – UNESCO Archive, 2022.